

*„...száz év
múlva is
emlékezett
dolgokra...”*

„...száz év múlva is emlékezett dolgokra...” OTTLIK GÉZA ELSŐ ÉVSZÁZADA

OTTLIK GÉZA ELSŐ ÉVSZÁZADA

OTTLIK-KÖNYVTÁR III.

Sorozatszerkesztő:
Fűzfa Balázs

„...SZÁZ ÉV MÚLVA IS EMLÉKEZETT DOLGOKRA...”

Ottlik Géza első évszázada

A Kőszegen, 2012. május 11–12-én, Ottlik Géza születésének
100. évfordulója tiszteletére rendezett konferencia előadásainak
szerkesztett szövegei

A Budapesten, 2013. november 30-án, a *Buda* megjelenésének 20. évfordulója
alkalmából tartott konferencia előadásainak szövegei

A Kőszegen, 2012. május 9-én rendezett Ottlik-szoboravatón
elhangzott előadások anyaga

SAVARIA UNIVERSITY PRESS
Szombathely
2015

Szerkesztette:

FINTA GÁBOR
FÚZFA BALÁZS

Fotók:

FÚZFA BALÁZS (249–250)
TRIFUSZ PÉTER (223–230)

TARTALOM

Előszó.....	7
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Ki szavatol az értelmezés biztonságáért?	9
KOSZTOLÁNCZY TIBOR: „Hová tevė boldogtalan fiait?” Ottlik Géza <i>Iskola a határon</i> című regényének allegorikus jelentéseiről	25
KORDA ESZTER: Ki mit lát Ottlik szövegeiben? A Mutató és a metalepszisek az <i>Iskola a határon</i> ban	39
MOSA DIÁNA: Iskola a tükörben. Az Udvarhölgyek (Las Meninas) rejtett üzenetei	59
SÁNDOR IMRE MÁRK: „valami kenyérízű, ami nélkül most már nehéz volna meglenni”. Az ételek és az evés szerepe az <i>Iskola a határon</i> ban	69
HERMÁNYI GABI: Ottlik Géza <i>Iskola a határon</i> című regényének biblioterápiás felhasználási lehetőségei serdülőkkel	77
SOMOGYVÁRI GÉZA: Ottlik Géza és a katonaiskolák	91
KELECSÉNYI LÁSZLÓ: Ott liklex ikon.....	101
MOHAI V. LAJOS: Esszé az írói helytállásról. Száz éve született az <i>Iskola a határon</i> írója	117
KOVÁCS ÁGNES: 250 óra az hány mondat?.....	121
NAGY EDIT: A világba vetett bizalom és az idiotikus honvágy. Párhuzamok Ottlik Géza és Kertész Imre regényvilágában.....	129
SZIGETI CSABA: La fleur perverse, avagy Valencia rejtélye.....	143
SÜMEGI ISTVÁN: Bébé szerelmei.....	157
HERNÁDI MÁRIA: „Maga egy boldog ember, Bébé.” A boldogság őrzése Ottlik <i>Budájában</i>	177
KOVÁCS ÁGNES: Kettőtört kockacukor. A Márta-hiány elbeszélése a <i>Budában</i>	183
FINTA GÁBOR: „Porhanyós”, „érett”. Ottlik Géza: <i>Buda</i>	191
HERNÁDI MÁRIA: Szövegrégek a <i>Budában</i>	197
SÁGHY MIKLÓS: A szabadság lehetősége és jelentősége Ottlik Géza nagyregényeiben.....	211

TRIFUSZ PÉTER fotói – <i>Az Ottlik_100-konferencia képei</i>	225
SOMOGYVÁRY GÉZA: A cögerek és Ottlik.....	233
SÜMEGI ISTVÁN: Ottlik fényképe.....	235
KOVÁCS IDA: Ottlik és a biblia – Ottlik bibliája – Ottlik és a hit. Egy lehetséges kutatás körvonalai.....	239
KOVÁCS ÁGNES: Ottlik Géza 101 éves. 8 percben Ottlikről.....	243
MOSA DIÁNA: Az <i>Iskola</i> lerajzolhatósága. Köszeg az olvasók recehártyáján. Címlapok	247
FÚZFÁ BALÁZS: Buda–Köszeg–Buda.....	251
FÚZFÁ BALÁZS fotói – <i>Veress Gábor Ottlik-szobra avatásának képei</i>	253

A SZABADSÁG LEHETŐSÉGE ÉS JELENTŐSÉGE
OTTLIK GÉZA NAGYREGÉNYEIBEN

Miféle szabadság ez?

Ottlík Géza irodalmi munkásságának megítélését a 80-as években nagymértékben meghatározta az a kultusz alapú megközelítésmód, melynek fókuszában az *Iskola a batáron* című regény állt, mégpedig részben azért, mert a késő Kádár-kori diktatúrában felértékelődött a szóban forgó alkotás példázatos története.¹ Az *Iskola* elbeszélése ugyanis – nagyon leegyszerűsítve – azt mutatja be, miképpen vívja ki szellemi, lelki szabadságát néhány kiskamasz a katonaiskola elnyomó militáns közegében. A regény egyik fontos történetelete tehát a szabadság problematikája, s ez a szempont a szabadsághiányos 80-as években, a puha diktatúrában jelentős mértékben felértékelődött. Megkerülhetetlen tehát a kérdés: a szabadság értelmezésének és gyakorlatának *mely* formája jelenik meg Ottlík Géza szóban forgó regényében és annak folytatásában, a *Budában*?

Az *Iskola* nyitó fejezetében a két főszereplő, Bébé és Szeredy a Lukács-fürdőben beszélgetnek, napoznak, sétálnak. Az események időpontja 1957 nyara, vagyis nagyjából fél éve zajlott az 56-os forradalom. Mindezek ellenére sem Bébé, a narrátor, sem Szeredy nem szólnak a nevezett eseményről, sem az azt követő megtorlásokról, sem a megszálló szovjet csapatokról, egyáltalán semmiről, ami az akkori magyar valóságra vonatkozna. György Péter *Apám helyett* című könyvében többek közt éppen erre a fejezetre és a vázolt problémára utalva írja joggal, hogy Ottlík „mintha kívül és felette állt volna azon a politikai valóságon, amely azoknak az éveknek minden egyes napját kíméletlenül megformálta. [...] Egyszerűen elfordította a fejét”.² A szabadsághiányos társadalmi valóságtól történő „elfordulás” már csak azért is meglepő, mert ugyanebben a fejezetben a narrátor igencsak hosszan értekezik a szabadság természetéről, mégpedig az alábbi módon: „a szabadságtól enyhén mámorosan mentem lefelé a lépcsőn Szeredy nyomában. Például attól a szabadságtól voltam mélységesen, szinte ittasan elégedett, hogy a két lépcső közül azt választhattuk, amelyik jólesett. Én ezen a nyáron már éppen huszonhét éve, hogy szabadságon voltam, vagyis elég régóta, de nem untam meg, és nem fásultam bele, s az utcán járva-elve még

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály például 1994-ben megjelent monográfiájában az *Iskola a batáron* tartja a főműnek, melyhez képest Ottlík „minden egyéb megjelent alkotása inkább magas színvonalú műhelytanulmány vagy függelék, mintsem teljes értékű regény vagy elbeszélés”. (*Ottlík Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 9.) Kétségtelenül igaz persze, hogy Szegedy-Maszák esztétikai szempontok alapján, s nem a regény példázatos üzenetére hivatkozva állítja mindezt.

² GYÖRGY Péter, *Apám helyett*, Bp., Magvető, 2011, 53.

mindig a boldogság finom, titkos kis láza bujtogatott, hogy nézhetem a kirakatokat, felülhetek a villamosra, ha tetszik, cigarettára gyújthatok, száz meg száz lehetőség közt szabadon választhatok, esetleg órákon át, míg lassan alkonyodik a város fölött, és kezdenek kigyulladni a lámpák”.³

Az idézet tanúsága szerint Bébé kifejezetten „mámoros” a szabadság érzésétől már vagy huszonhét éve. Ez idő alatt nemcsak az 56-os forradalmat, hanem a második világháborút és a Rákosi-érát is megtapasztalta. Ám szabadságérzése mindeközben nem változott. Ez nyilván úgy lehetséges – tudják jól Ottlik műveinek ismerői –, hogy a külső körülményektől független „belső” szabadságot írja le a fenti idézet, vagyis egy olyan szabadságtapasztalatot, melyet nem befolyásolnak politikai, társadalmi hatások, példának okáért olyanok, hogy nézeteiért, származásáért börtönbe kerül-e az ember, vagy sem. A szabadság ugyanis a legalapvetőbb szinten határozódik meg: szabadságában áll két lépcsősor közül választani, villamosra szállni vagy sem, nézni a kirakatokat vagy sem és így tovább. Meglehetősen „nagyvonalú” ez a szabadságfelfogás, mely kis túlzással abból indul ki, hogy amíg dönthetek arról, kinyitom vagy csukva tartom a szemem, jobbra vagy balra fordítom a fejem, addig szabad vagyok. Függetlenül attól, hogy börtönben telnek-e napjaim vagy sem. Röviden: a szabadsághiányos világ teljes *kizárásával* létrejövő (abszurd) szabadságtapasztalat ez.

Az iménti okfejtés persze félrevezető lehet, ha nem vesszük figyelembe az idézett narrátori gondolatmenet folytatását, miszerint a szabadság érzésének megtapasztalásához a „lélkünk legtitkosabb szerkezetét is meg kell őrizni” sértetlenül. Vagyis a belső szabadságtól elválaszthatatlan a „lélek titkos szerkezete”, mely lehetővé teszi, hogy az individuum a környezetétől függetlenné, s ily módon szabaddá váljon. Ennek kialakulása, az „életanyagból történő létrehozása” pedig a katonai alreálban töltött évekhez kötődik. Vagy legalábbis ott tudatosan Bébében, Medvében, Szeredyben, hogy van ilyen lelki tartományuk, és hogy azt óvni, vigyázni kell, hisz bizonyos tekintetben ez a részük „él igazán”.⁴

A szabadság kérdése az *Iskola a határon* folytatásának tekinthető *Buda* regényvilágában is fontos szempontként jelenik meg. Amennyiben az *Iskola* története a belső szabadság megszerzéséről szól, annyiban a *Budáé* – nagyon leegyszerűsítve – arról, hogy milyen kihívások érték és érik Bébé és néhai iskolatársainak „belső” szabadságát. A *Buda* visszaemlékező elbeszélője történet-fragmentumokban eleveníti fel a múlt eseményeit, azokat az évtizedeket, melyek a kőszegi katonaiskola után következtek. Az *Iskola* főszereplői mellé újak csatlakoznak (mint például

³ OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 2005, 20.

⁴ A történet végén, a Mohács felé tartó hajóút eseményeinek bemutatása közben a narrátor mintegy összefoglaló módon így írja le a barátság és ezzel együtt a szabadság „kiküzdésének” alreálbeli folyamatát: „Tejsav vagy gyanta, valami kitermelődött izomlázból, sebekből, sárból, hóból, életünk gyalázatából és csodáiból; valami kenyérízű, ami nélkül most már nehéz volna megenni.” (*I. m.*, 493). A kötetindító fejezetben éppen erre a gyötrelmekből „kitermelődött” belső állapotra hivatkozik az elbeszélő, amikor a szabadság (az örökös nagyvakáció) „mámoros” érzésének okait igyekszik magyarázni.

Hilbert Kornél vagy Márta), ám a határmenti intézményben kivívott „szabadság-eszmény” eközben nem változik. Sőt, ha valaki nem egészen osztozik elképzeléseikben, akkor azt okításnak vetik alá, mint például Medve Hilbert Kornélt a magyar himnusszal és az emberiséggel kapcsolatban, tudniillik, hogy ezek mind le vannak „szarva”, mert külső dolgok, és semmi közük a „belső” szabadsághoz. A *Buda* című regényben már a visszatekintés nézőpontjából válik láthatóvá és megítélhetővé, hogy mit bírt el az a szabadságforma, melyet az *Iskolában* Szeredy, Medve és Bébé kivívott magának. Ebből következően az előbbi mű lényegében az utóbbi implicit szabadságproblematikájának a kései, komplex kibontásaként – „nagyításaként” – is értelmezhető.

Mire gondolok, amikor ezt állítom? Más szóval: milyen módon árnyalódik és kerül pontosításra az úgynevezett „belső szabadság” fogalma és kérdésköre a *Buda* című regényben?

A szabadság fogalmának pontosítása a Budában

(A *Buda* „nagyításai” az *Iskolából*) Mindenekelőtt a *Budában* többször felidéződnek az *Iskola* történetének azok az eseményei, melyek során a hősök kiszabadulnak a militarista önkény-rendszerből, a „gályarabságból”, vagy legalábbis kialakítják azokat az önvédelmi stratégiákat, melyek részben függetlenítik őket attól. Hisz az ember lelkét „a legteljesebb elnyomásban sem lehet elpusztítani” – állítja e folyamatra utalva a narrátor –, „mert teremt magának egy könyökteret, mozgáslehetőséget, mintegy a létezés új dimenzióját, ahol örökre szabad lesz”⁵

Itt példaként említhető Medve szabadulásnak története, melyet „szöveg-nagyításban”, azaz hosszan, külön fejezetként mutat be a *Buda* elbeszélője. Az ellenállás számtalan formájával (többek közt a szökéssel is) próbálkozó Medvével az történt ugyanis, hogy egy éjszaka váratlanul feldagadt az arca. Ez az esemény, illetve a hozzá kapcsolódó halálfélelem, a kórházi kezelés oly felszabadítóan hat a fiúra, hogy csodálatos módon megszűnik benne az addigi görcsös ellenállás, és váratlanul „kiszabadul az egészből”.⁶

A balesethez kapcsolódó, villámcsapásszerű belátást Medve gondolatait idézve így magyarázza a narrátor: „megérted az istenek csoda-dolgát: hogy ahonnét semmi módon nincs szabadulás, kiszabadít egy Zufall, a léggömbbé dagadt fél arcod ostoba véletlensége”. (61.) A Zufall eredménye pedig – Medve szóhasználatával –, hogy „»Mindenki le van szarva«. Még ez a szó fedi legjobban, hogy mi

⁵ OTTLIK Géza, *Buda*, Bp., Magvető, 2005, 75. (A szövegben zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

⁶ „Az történt, hogy egy éjszaka felismerhetetlenné dagadt a fél arca, s ahogy a napossal mentek a kis kórházépület távoli fényei felé, átlósan átvágva az északi gyakorlótéren, Medvének leesett a sapkája a fejéről. Hagyta. Megállt. És váratlanul, kiszámíthatatlanul, kiszabadult az egészből. Erről csinált nekem egy tizenkét oldalas »nagyítás«-t a kéziratban. Azzal, hogy unalmas, de fontos tudni.” (*Buda*, 32.)

az új helyzetet. Korántsem a trágársága miatt: fellélegzés van benne. Az ember megkönnyebbül”. (62.) S attól fogva, „hogy kitűnt, a saját halál is le van szarva” – idézi tovább barátja tapasztalatait a narrátor – „a látása, nézőszöge más lett. [ti. Medvének] Csak egy kicsit más, de más. A világot felvevő berendezése módosult, mondjuk. Bővült, tágult? Szűkült, lazult? Új lencsével új távlatot kapott? Tény, hogy menedék-teret nyert, terecskét, kicsit: de itt minden kicsi sok. Több: és ha egy kicsivel is több, akkor több az egész ingyen mozinál”. (63.) Medve kiszabadulása példaértékű abban az értelemben, hogy az *Iskola* történetének végére nemcsak Medve, hanem Szeredy és Bébé is hasonló kegyelmi állapotba kerülnek, mint barátjuk. Magyarán: „szarnak” mindenre és mindenkire. Kivéve a lelkek titkos szerkezetére, a „tökesúlyra”, a „köldökzsínorra”, mely elválaszthatatlanul kapcsolja eztán őket össze egy életre.

(*Az ingyen mozi alakzata*) Mindazonáltal a *Buda* nemcsak felidézi és visszautal az *Iskola*-beli történésekre, melyek végül a szabadság „kegyelmi” állapotába juttatták a főszereplőket, hanem árnyalja, pontosítja („nagyítja”) is az általuk megélt szabadság létmódjának mibenlétét. Az egyik kulcsmetafora, melynek segítségével a *Budában* ezt a jelentés-kibontást a narrátor végrehajtja, az az *ingyen mozi* alakzata. Az ingyen mozi ugyanis azt a világot jelöli, melytől a főszereplők elfordulnak, amelyből kiválnak, és amelytől megszabadulnak; mégpedig oly módon, hogy „szereplőből” „nézővé” lesznek. Bébé egy helyütt éppen erre a „kiváltságos” helyzetére emlékezteti magát, a következő szavakkal: „ne felejtse el, hogy csak látogató vagy itt [ti. az ingyen moziban], néző [...] És ha elfelejted, ha nem őrzöd meg a kezdetedet, a kívülállásodat, utolér majd mindenféle istencsapása.” (21.) A szabadság, a függetlenség állapota ugyanis a nézői énhez kapcsolódik. Medve a *Budában* idézett kéziratában az „ingyen mozi” metaforáját így jellemzi: „Világra jöttél, egy vadidegen helyre, amihez semmi közöd. Peregni kezd neked egy ingyen mozi, ahol néző vagy. A mozinak egy kicsike része azonban a saját tested, s mivel ez az egyetlen olyan speciális darabkája, amivel kapcsolatod van, ezt is önmagadnak nevezed. De ez a második számú »én« már szereplője az ingyen mozinak, a vadidegen világnak, ahol minden esteleges, és független a néző voltodtól. Itt szereplők vagyunk, rabok, nem választhatunk, Sándor. A néző pedig szabad. Nem lehet rabbá tenni egyáltalán.” (19–20.) Az ingyen mozi tehát az „ingoványra épült feltételes világ” (23.), ahol a körülményeiknek kiszolgáltatva élnek és halnak az emberek – avagy Medve és Bébé szavával: a „csürhe”. Ezzel szemben a „néző” számára nincs halál – s ha halál nincs, akkor rabság sincs –, hiszen a „nézőség” az illuzórikus világon felülemelkedettség – részben transzcendens – pozícióját jelenti, magyarán a szabadság látószögét.⁷ Medve elmélete szerint: mint néző kezdjük „az ingyen mozit, ahová belöktek, és amihez a világon semmi közünk, aztán mint néző fejezzük be. „[Itt csak Istennek van joga nézőnek lenni, meg az angyaloknak, mondta Bacon. Rendben van a dolog, mondta

⁷ „Éppenséggel az a helyzet, hogy nincs halál, csak a szereplő részednek.” (47.)

Medve. Angyal vagyok. (Ha egyszer muszáj.)]” (279.) Röviden: a szóban forgó metafora szerint az *Iskolában* Medve, Szeredy és Bébé (elszenvedő) szereplőjéből (felülemelkedett) nézőjévé vált saját alreálbeli történetüknek, s ez hozta el számukra a belső szabadság lehetőségét.⁸

(*Medve Petőfije*) A narrátor szabadság-elképzeléseinek árnyalását segíti még Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című versének felelevenítése a *Budában*. Medve Gábor ugyanis „imádott Petőfijébe” is belekötött a szabadság kérdéskörét felhozva, az alábbi módon. „»Sehonnai bitang ember« – azt mondd –, »Kinek drágább rongy élete, mint a haza becsülete« – hülye vagy? Sándor? Mindenkinek drágább a rongy élete, mint a haza becsülete. Másodszor pedig, én sehonnai bitang ember vagyok. Ki nem az?” (88.) A szabadság elméletének kidolgozása azonban itt nem ér véget. A szabadság ugyanis nem a szabadság/rabság dichotómiájának egyik elemeként határozódik meg, hanem a *választás lehetőségeiként*. Hiszen: „ha választatsz, hogy rab légy-e vagy szabad, akkor már szabad vagy” (20.) – állítja Medve. Ebben a szakaszban a rabság önként *választása* is a szabadság körébe sorolódik, s ez az érvelés az egzisztencializmus szabadság-meghatározásához közelíti Bébé elképzeléseit. Albert Camus *Sziszüphosz mítosza* című művében amellet érvel, hogy a mitikus hőst, aki újra és újra hiábavaló módon görgeti a magasba a követ, boldognak kell elképzelnünk, mégpedig azért, mert sorsát, az istenekkel is dacolva, saját maga választotta – *szabadon*.⁹ Vagyis ő egy szabad ember, aki maga rendelkezik életéről és haláláról. Ehhez hasonló és abszurd módon az *Iskola* hőseit is szabadnak és boldognak kell elképzelnünk, akik a döntéseiket a többi embertől, ha tetszik, a „csürhétől” függetlenül hozzák meg. Különböznek persze Sziszüphosztól abban, hogy ők nem helyezkednek szembe Istennel, sőt, mint korábban írtam, a kívülállás, a felülemelkedés, a nézővé válás valamiféle transzcendens, kegyelmi állapot, mely az angyalok nézőpontjához hasonlatos.

A *Iskolában* kivívott – s a *Budában* pontosításra került – szabadság tehát egyfelől kívülállást, „nézői” pozíciót jelent az ingyen mozi reflektálatlan elszenvedői-höz képest, másfelől a szabadság a „menedéktér” szűk korlátai közt meghozott (abszurd) döntéseket foglalja magában, magyarán azt a lehetőséget, hogy a történet szereplői szabadon választhatnak, melyik lépcsőn mennek le a Lukács-fürdőben, vagy, hogy milyen módon akarnak élni: (külső) rabságban vagy (belső) szabadságban. Hisz a döntés *lehetősége* maga a szabadság.

⁸ SÜMEGI István *A boldogság íze* című kötetében hosszan és alaposan elemzi az ottliki *ingyen mozi* metaforát, s úgy véli, hogy a „néző” és a „szereplő” egyetlen szubjektum különböző én-pozícióit testesíti meg: „az egyik a világon kívül él, magányosan és szabadon kontemplálva, a másik pedig a világban, a dolgok és a többi ember közt cselekedve. Kézenfekvőnek látszik, hogy a magányos énből [ti. *A Hegy Lelke* című novella főhősének egyik „arcában”] az »ingyen mozi«-elmélet nézőjének elődjét, a cselekvőben pedig a szereplő őst lássuk.” Jóllehet Sümegi, a jelen munkától eltérően, elsősorban a narratív identitás szempontrendszer alapján elemzi a szóban forgó metaforát, a nézőség állapotához ő is a „szabadság” fogalmát kapcsolja, amiképpen ez az imént idézett szakaszban is megfigyelhető. (*A boldogság íze. Ottlik Géza történetei*, Pécs, Jelenkor, 2006, 58.)

⁹ Albert CAMUS, *Sziszüphosz mítosza. Válogatott esszék, tanulmányok*, Bp., Magvető, 1990, 317.

A *Budában* nyilván nem véletlen kerül pontosításra, „nagyításra” a szabadság fogalma, hanem azért, mert az elbeszélte történések évtizedei alatt számtalan kihívás érte azt. A „lélek titkos szerkezetét”, illetve ezzel összefüggésben a kívülállást, felülemelkedést biztosító művész-létet ért támadások újra és újra arra készítetik a narrátort, hogy átgondolja, újrafogalmazza, mit is jelent számára, és mit jelentett barátai számára az *Iskolában* kivívott függetlenség és szabadság, melyre az életüket alapozták.

Milyen támadásokra, kihívásokra gondolok, melyek a kiküzdött létállapotot, azt a bizonyos „könyökteret” veszélyeztetik a történet szerint?

A szabadság próbái a Budában

(*Társadalmi kihívások*) A *Budában* több utalás történik arra, hogy a 20. századi magyar történelem eseményei valamilyen mértékben hatással voltak a főszereplők életére. Bébéék a „csöcselék rémuralmát”, azaz a nyilas hatalmat „nagy szerencsével” élik túl, 46 után kuláklistára kerülnek, és részben a kitelepítések elől Monostorra költöznek. Lexit 44-ben halálra ítélik, majd 47-ben újra börtönbe csukják. Az ötvenes évek éjszakai elhurcolásai elől Medve és Bébéék Szigligetre „menekülnek”. Mindazonáltal a regényben ábrázolt történelmi események, ha szabad így fogalmazni, csupán a „háttérben” jelennek meg, s nem válnak a főszereplők életét döntően befolyásoló történésekké. (Ahhoz hasonlóan, amiképpen az 1956-os események sem válnak témává 1957-ben, a Lukács-fürdőben, az *Iskola a határon* első fejezetében – mint erről korábban már szóltam.) Példa értékű e tekintetben Medve bicikliútja Jászszentandrásról Jászdózsára. A nagy esőzésben ugyanis Bébé barátja a rossz földúton járművével együtt beleragadt a sárba. „Egy nyúlfaroknyit ment előre, aztán még egyet keresztbe, oldalvást, aztán sehova többé. A hátsó kereke járt még üresen a sárban, kavarta, majd ezt is abahagyta. Ez már mocsár volt inkább, mint sár – lép, ingovány...” (254.) Később a regényben a Medvét lehúzó sár egyenesen a „magyar sártenger” nevet kapja (257.), s ez a szóhasználat is mutatja, hogy Medve kerékpáros utazása a magyar (történelmi) valóságon keresztül történő allegorikus utazásként kerül bemutatásra. Ráadásul maga a narrátor is – Lexi gondolatait visszhangozva – példa értékűnek nevezi barátjának a sártengerből történő szabadulását, mert hisz végül szerencsésen átvergődik Medve a „lápon”, az „ingoványon”.¹⁰ Persze nem akármilyen ok űzi, hajtja, készleti emberfeletti erőfeszítésekre Medvét. Egy kéziratot akar ugyanis Bébének megmutatni, s tanácsát kikérni a leírtakkal kapcsolatban. Magyarán minden motivációja pusztán *esztétikai*, s ez az esztétikai cél ösztökéli át őt a nagy magyar, történelmi ingoványon. Művész barátai ehhez

¹⁰ „Lexi mindezt – Medve szívós kitarását, ahogy átgázolt a magyar sártengeren, hogy és ahogy soha félbe nem hagyta, amit írni kezdett – nekem szánta intó példának.” (257.)

hasonló módon emelkedettebb, vagy ha tetszik, transzcendens célok irányába fordítva fejüket gázolnak át az életen, a 20. századi magyar történelmen.

Az alapvetően „érdektelenségre” ítélt történelmi események alól talán csak egyetlen kivételt találunk a *Budában*, mégpedig az 1956-os forradalmat. Ez a történelmi esemény mindegyiküket kizökkenti „nézői” szerepéből, önként és *szabadon* vállalt kívülállásából. Bébé a felkelés történéseiről az alábbi módon számol be: „Október végén visszataláltunk a gyerekkorunkba. Én úgy jártam az utcákat, mint nyolc-tíz éves koromban. A város tündökölt a boldogságtól. Mindenkinnek volt hova hazamenni, egyszerre csak. (Talán Lexinek is.) Medve már szerdán lerohant egy tankok ellen vonuló menet elé, ordítozott velük: »Megőrültetek? Mindenki elfelejti, hogy ti egy gyáva csürhe vagytok!« Magánkívül volt, ragyogott, hogy Petőfi nyert, és ő veszített.” (240.) Az elbeszélő itt visszautal a fentebb már idézett „Petőfi-vitára”, miszerint elhibázott a költő kérdése, hiszen mindenkinek drágább a rongy élete, mint a haza becsülete. Ám 1956-ban Medvének ez az elképzelése fényes cáfolatot nyert. „Csak menjen ki az utcára” – mondja Medve Mártának – „csak nézzen ki az ablakon. A rongy – talán túlságosan ronggyá vált élete – senkinek sem drágább, mint a haza absztrakt becsülete”. Majd néhány sorral alább így összegzi a gondolatait Medve: „Mennek együtt vagy külön, mély, boldog nyugalommal neki a tankoknak, a rájuk célzó ágyúknak, gépfegyvereknek. Semmi nem drágább nekik, mint a visszanyert emberi méltóságuk. Ez költészet, maga megmondta, Márta. Ez az ingyen mozi, röhej, de úgy, ahogy van, mindenestől költészet.” (281.) Látható, ebben a szakaszban újra előkerül az „ingyen mozi” metaforája, ám ezúttal költészetté változik a profán dolgok, az illúziók világa, mégpedig azért, mert az 56-os forradalom eseményei által egyszerűen az ő „nézői” szintjükre emelkedett az egész ingyen mozi az (ideiglenesen) nemes lelkű emberek alakult csürhe jóvoltából.¹¹ Fontos azonban kiemelni, hogy a forradalom történései sem változtatják meg őket. Éppen ellenkezőleg. Az történt ugyanis, hogy 56-ban egy kis időre méltóak lettek hozzájuk az általuk korábban megvetett, s éppen ezért csürhének nevezett emberek.

(*Fizikai, testi kihívások*) A társadalmi és történelmi megpróbáltatások mellett fontos próbatételt jelentenek a főhősök szabadság-elképzelései szempontjából az öregséggel járó testi nyavalyák, más szóval a fizikai megpróbáltatások. Könnyen belátható ugyanis, hogy az egyik vagy a másik lépcsősor szabad választásának előfeltétele, hogy a döntését meghozó személy képes legyen (fizikailag) lemenni bármelyik lépcsőn, de még a kirakatok szabad bámulásához is jó szemekre és mozgatható nyakra van szüksége. Magyarán az ágyhoz (és ágytálhoz) kötött beteg világában a szabad választás lehetősége erősen korlátozott, s ezért megkerülhetetlen a kérdés, a fizikai mozgásában akadályozott szubjektum miképpen viszonyul a belső szabadság lehetőségéhez. Bébét az úgynevezett „urológiai

¹¹ Márta figyelmezteti is Medvét, hogy 56 kapcsán túlságosan is összekeveri az ingyen mozi szereplői és nézői pozícióit: „Mi nézők vagyunk. De mondja, nem nézi maga most túl közletről ezt a nagy ingyen mozit? Mint hithű néző, nem válhat szereplővé, gondolom.” (*Buda*, 281.)

éjszakák” szegeznek ágyhoz és szolgáltatják ki az ápoló személyzet jóindulatának. „Újabb hat év múlva másodszor is odakerültél [ti. a kórházba]. Várni ébren vagy félálomban a reggeleket most más volt, mint az első urológiai éjszakáidon. [...] A vizelésed megint (hasonlóan) rossz; vagy elzáródik, vagy kicsurog. Ha ezek nem jönnek rendbe: el sem jöhetsz innét. Egyelőre, amíg ez a mai állapotod meg nem javul, a kórházhoz vagy kötözve.” (244, 245.) Végül a második urológia éjszaka is szerencsésen ér véget, és Bébé kiszabadul „kórházba láncoltságából”. A szabadulásban pedig – a barátain kívül – nagy segítségére van éltető és motiváló törekvése, hogy befejezze az „Ablak” című képet. Ahogy ő fogalmaz: „A kórháznál inkább nekem való volt [...] hazamenni és festeni, még ha rossz is, amit csinálok.” (247.) Vagy más helyütt: „Világos továbbá, hogy az urológiával sem kell törődnöd, Bébé. Folytasd a művedet, építsd tovább a kártyavárat.” (264.) Az idézetek szerint Bébé „szabadulásának” okát részben abban látja, hogy végül mégiscsak sikerült visszatalálnia a művészethez, a festéshez. Vagy a narrátor saját szavaival: sikerült visszatalálnia egy „festői – költői, romantikus, egészen másféle – világba.” (263.) A művészlét és annak előfeltétele a belső szabadság tehát kiállta a próbát, s Bébé nézői énje testi okokból – egyelőre – nem merült el az ideiglenességre és ingoványra épült ingeny moziban.

(A magány, az elárulás kibívásai) Az urológia éjszakákon túl további súlyos megpróbáltatás Bébé számára barátainak és Mártának az elvesztése. Az alreálban kivívott belső szabadsághoz ugyanis hozzátartozott Szeredy és Medve, hiszen „a lélek tikos szerkezetének” megőrzéséhez a militáns rendszerben nagy szükség volt a két jó barátára.¹² Majd később Mártára, aki úgy értette Bébét, mintha együtt járta volna velük végig a katonaiskolát. Barátainak és Mártának elvesztése megkérdőjelezi az addig stabilnak hitt világot, s ennek következtében a bizonyosságok kezdenek szétesni: „Megy szét, az egész szövedék. [...] Reggelinél már jól elgondoltad Mártát és Szeredyt, s most egyszerre nem volt biztos, hogy voltak. Nem az, hogy így volt-e, ahogy emlékszel: így volt, ez biztos és rendben van. De hogy voltak-e igazán, ez nem lett egészen biztos. Meglazult. Megindult szétesni.” (267.) A szétesés oka pedig annak a valóságnak a kétségessé válása, melyhez elválaszthatatlanul hozzá tartozott Márta, Szeredy és Medve is. Továbbá a gyerekkorából Júlia és az édesanyja. Nélkülük az egész univerzum a biztos pontjait veszítve megindul szétesni: „az a gondolat kísért, hogy életed legalján ingovány van. [...] Júlia, anyád, Márta, empirikus tények mind a hárman. Kalapban és hajadonfótt is, az egyedüli biztos valóság. Most szétesik kétéssé válik. [...] Halványul, foszlik, mint kőd a lóp fölött, mint délibáb, mocsárgőz, ingovány, üres pára, lidércfény”. (268.) Illetve más helyütt, a Márta elvesztéséhez kapcsolódó bizonytalanság megjelenésének példája: „Márta létezése a te feltevése volt. Egyáltalán, ahogy a többi emberé, Márta pusztja megléte is hipotétikus volt. Vele

¹² Ottliknál az idill „a barátság teljességére, a szolidaritás evidenciájának bizonyosságára épül.” (GYÖRGY Péter, *Apám helyett*, i. m., 203.)

együtt életed műve, költészete, regénye szintén. Minthogy a tapasztalat nem táplálja többé, Márta létezésének a feltevése nem tartható tovább. Visszamegy a hipotétikusba, az Ingyen moziba (ahonnan jött). Kijózanodsz. (A költészetből is.) Egy idegen lány Budáról. A többi saját csinálmányod volt. Illúzió.” (269.) A magány, az „elárulás” az addig stabil vonatkozási pontokkal rendelkező világot bizonytalanná, valószerűtlenné változtatja, a tökesúly, a lelki szabadság talapzata helyén pedig ingovány és lép mutatkozik. („Lidérc-pofával hajlongott és vigyorgott feléje az a gondolat, hogy élete legalján ingovány van.”– 285.) Ám végül ezúttal is azt látjuk, hogy a világ szétesése, a bizonyosság ingovánnyá válása ellen a legjobb gyógyír a művészet, a festés, mely a fontos dolgok megidézésével, sőt, talán megőrzésével újra stabilizálja a magányban széthullásnak indult univerzumot: „Megpróbáltad vázlatzerű karcok, metszetek grafikus sorozatával összegezni egyenként a száladat. (Előlről kezdve, még Londonban, »Valami van«, látvány, szag, tapintás. Bölcső, anya, szoba, lépcső, utca, tér, híd, folyó, Buda.) Ment rendben látszólag a rajzsorozat, s még a Telbisz Alberttel összefüggő kecskeméti templomlépcsőt sem kellett volna eltépned, de most eldőt, hogy Márta megvan, s ezzel megváltozott a helyzet.” (341.) Az történt ugyanis, hogy 1982. február 9-10-én éjszaka Bébé számára újra valósággá lesz Márta: „Éjfél után, tanakodva a munkámon már vagy másfél órája, kimentem, a konyha felé indulva, a hallban, Márta fényképét, ami régen anyáméknál lógott, talán a szemem sarkából megpillantva, hirtelen rávilágított bennem valami, hogy rendben van. [...] Amíg átmentem a hallon, a két-három másodperces futó bepillantással először éreztem szívem fenekén a régi nyugalمامat. Halványan persze, de gyorsan megragadtam, leírni ide jól-rosszul, akárhogy, mert ez sebesen elszáll. Először nem éreztem Márta halálát végleges dolognak.” (338–339.) Ezen az éjszakán – talán részben a fel nem adott művészi munka eredményeként – visszaáll Bébé stabil világrendje, s azok az emberek, akik belső szabadságának, lelki függetlenségének korábban „garanciái” voltak újra sarkpontjaivá válnak (magányos) életének. S mindennek „racionális” magyarázata az, hogy Márta (és a meghalt, régi barátok) csupán az ingyen moziból szálltak ki, ám a létezés mélyrétegeiben – amit Márta után allúviumnak nevez a narrátor –, megvannak ők mind hiánytalanul: „Márta kiszállt az ingyen moziból. Te, Bébé, ott maradv, kisebb, kipróbált kompromisszummal, azon a talajon festheted volna tovább a képeidet. Márta hiányát azonban az allúvium nem tűrte. Megszüntette. Festhetsz tovább Bébé, a kisebb engedmény nélkül, nyugalommal a katasztrófában, Márta megvan. Megvan, Hol? Valahol, valamiként. Elfogadható, de amíg élsz, eldönthetetlen, illúzió. Az allúviumot nem érinti, hogy eldönthetetlen: a lelked fenekén vagyunk, az illúziók itt fontosak, fontos hordalékanyagok; nem elfogadni, hanem rájuk építeni egyenesen.” (340.) Márta és a régi, alreálbeli barátok megvannak mind az allúviumban, s csupán az ingyen moziból hiányoznak. Úgy tűnik tehát, hogy végül mégiscsak helyreáll Bébé vilásképe, s ily módon a magány, az „elárulás” próbáját is sikerül kiállnia. Sőt, a magány, a Márta nélküli élet nemhogy az összeomláshoz (a világ széteséséhez), hanem ismét csak a – teljes függetlenségből fakadó – szabadság

gondolatahoz vezeti el Bébét: „Ő nincs itthon [ti. Márta], és senkihez semmi közöm: nem tudom, nem ilyen szabadságra és teljes függetlenségre vágyik-e az ember már eleve.” (344.) Magány és szabadság nemhogy ellentétei, hanem már-már szinonimái egymásnak – legalábbis ebben a szakaszban.

Összefoglalóan elmondható, hogy az alreálban kivívott „belső” szabadság, mely alapvetően a (társadalmi és fizikai) környezet mintegy zárójelbe tételéből fakad, kiállja az élet próbáját. A *Buda* tanúsága szerint Bébé és barátai rendületlenül végigvizszik életprogramjukat, vagyis művészi és személyes integritásukat semmi nem tudja végzetesen aláásni, döntéseikben alapvetően nem befolyásolja őket sem a társadalmi, sem a fizikai (biológiai) valóság. Olyan („belső”) szabadságharcosok ők, akiket nem foglalkoztat a tényleges lázadás gondolata, hisz az ingyen moziban, a társadalmi valóságban nincs mi ellen lázadni. Az egyik önkényt váltja a másik, az egyik emberi csürhe a másik fölé kerekedik, nincs ebben semmi meglepő, ha abból indulunk ki – amiből Medve is –, hogy mindenkinek fontosabb a rongy élete, mint bármilyen elvont érték. Az emberek közt nem lehet élni, következik az *Iskola* és a *Buda* szabadságeszményéből, s ha valaki önmagához és a barátaihoz hűséges akar maradni, és szabad akar lenni, akkor legjobban teszi, ha elfordítja a fejét az emberi világ dolgaitól – kivéve persze a művészetek szféráját. Teljes mértékben apolitikus szabadságharcosok ők, akik az individuum belső szabadságát mindenfajta kollektívizmustól függetlenként gondolják el.

A 80-as évek Ottlik-recepciója és a szabadság kérdésköre

Kissé távolabbról szemügyre véve Bébé szabadságkonceptióját, mely az elfordulásra, a felülemelkedésre, a politikától mentes független „könyöktér” kialakítására alapoz, elgondolkodtató lehet, hogy miért vált a 80-as években kultikus, felmagasztaló megközelítések tárgyává az *Iskola a határon* című regény, s az abban ábrázolt függetlenedés-stratégia. Az individuumot a kollektívról leválaszthatónak gondoló, apolitikus szabadságeszmény szükségszerűen arra az előfeltevésre alapoz, hogy a politika játszmáival szemben létezik a privát szféra, ami mentes az egyéni autonómiát korlátozó hatalmi ideológiáktól. Vagy amiképpen Horváth Györgyi fogalmaz az *Antipolitika a magyar irodalomtudományban a '90-es években* című kitűnő tanulmányában: az „antipolitika jegyében a személy erkölcsé, a személyes erkölcsi állásfoglalás vált az ellenállás forrásává, és épp abból a megfontolásból, hogy »túl van az ideológián«”.¹³ A társadalmi valóságtól történő elfordulás reménye tehát az ideológiamentes „könyöktérhez” történő odafordulás, mely menedék-térben a megvetésre méltó politikai érdekérvényesítés helyett a szolidaritás, a barátság, az autonóm erkölcs, a szellemi függetlenség és nem

¹³ HORVÁTH Györgyi, *Antipolitika a magyar irodalomtudományban a '90-es években*, Literatura 2013/3, 231.

utolsó sorban a szakmaiság szempontjai (vagyis az *elbeszélés nehezégei*) értékelődnek fel. A személyes szférába történő illetén visszavonulás a hatalmi játszmák kétpólusosságán túlmutató magatartásformaként, vagy ha tetszik, a „harmadik” út lehetőségéként azonosítható a kor magyar kultúrpolitikai terében (amiképpen ezt például Balassa Péter Szirák Péternek adott *Kaland és komoly játék* című, 1998-as interjújában megtette), hisz sem a hatalmat birtoklók, sem az (akkoriban szamizdatban vagy titokban működő) ellenzékiek körébe nem volt (egyértelműen) besorolható – jöllehet az utóbbihoz szolidáris módon viszonyult.¹⁴

Mindazonáltal az apolitikus „elfordulás” ideológiamentességének lehetetlenségét Garaczi László nagyon szellemesen példázza a *Fülcimpa, avagy az ideológia malomkövei* című esszéjében az alábbi módon: pályakezdeként – azaz a nyolcvanas évek derekán – „ha a szerelem fülcimpájáról vagy a cipőfűzőmről akartam írni, az nem a szerelem fülcimpájáról és nem a cipőfűzőről szólt, hanem a szocialista realista témák és ábrázolásmód kritikájaként a hatalom egyfajta froclizását, illetve a karakán kiállításoknak a manifesztációját jelentette.”¹⁵ Magyarán az apolitikus „szerelmi fülcimpák” és az író „cipőfűzője” menten ideologikus tartalommal telítődtek az ideológiailag meghatározott befogadói térben, vagyis a 80-as években. Az viszont igaz, hogy az Ottlik neve alá felsorakozó írók, irodalmárok, értelmiségiek nem a nyílt ellenállás lehetőségét választották, hanem az apolitikus passzivitás és elfordulás stratégiáját. Ez feltehetőleg több okra vezethető vissza. A Kádár-rendszer vége – többek közt Gorbacsov hatalomra kerülésével összefüggésben – nem tűnt már oly távolinak, s a diktatórikus hatalom napról napra veszített erejéből. Ebben a közegben – szemben a nyílt ellenállással – felértékelődhettek a „becsületes” túlélés magatartásformái (melyeknek a puha diktatúrában már adódott is „kellő” tér).

Az imént említettől elválaszthatatlan és fontos szempont továbbá, hogy Ottlik írói alakja és történetének hősei nemcsak az elfordulás, a kivonulás szabadsághősei, hanem fontos értékek őrzői is egyben.¹⁶ Jöllehet társadalmi szempontból valóban passzív ellenállók, más szempontból azonban nagyon is aktívak. Például az esztétikai érzékük, művészi tevékenységük fejlesztésében, valamint a szolidaritás, a becsületesség, igazságosság gyakorlásában. A rendszer összeomlásnak előérzete ezeket a „félteve őrzött” képességeket, tulajdonságokat felértékelte, hisz közelgett az idő, amikor ismét szükség lehetett rájuk. Annak a „szellemi Magyarországnak” a nemes értékeire, melyeknek védelmezői a tweed zakós öregúr és állhatatos hősei, Szeredy, Bébé és Medve. De valóban „minden megvolt” még a társbérleti szobák homályába zsúfolva a 80-as években, akárcsak a *Minden megvan* című Ottlik-elbeszélés egyik szereplőjének, Grynaeus Ottónak az összezsugoro-

¹⁴ BALASSA Péter, „*Kaland és komoly játék*” (Szirák Péter interjúja), Alföld, 1998/12, 62–63.

¹⁵ GARACZI László, *Fülcimpa, avagy az ideológia malomkövei*, Magyar Lettre Internationale, 2011/nyár, 67.

¹⁶ Vö. „Nehéz évtizedekben őrizte meg a magyar polgári irodalom folytonosságát. Makulátlanul tiszta maradt mind erkölcsi, mind művészi tekintetben olyan időkben, amikor a politika még nagy tehetségeket is megrontott.” (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, i. m., 177.)

dott polgári lakásában az óvilág bútorai? S valóban nem kellett mást tenni, mint leporolni és napfényre hozni a becsületességet, a szolidaritást és a lelki nemességet? A kommunista diktatúra közel ötven éve nem törölte el ezeket a „nemes” viselkedésformákat? És egyáltalán hol van e féltve őrzött ottliki „értékeknek” a társadalmi eredete? A Horthy-kor úri miliójében biztosan nem, hisz az *Iskola a batáron* főszereplői éppen annak a világnak a militáns önkényétől és képmutatásától igyekeznek függetleníteni magukat. Sokkal inkább a Nyugat folyóirat szellemiségéből ered, derül ki a *Huszonöt év magyar irodalmáról* című Ottlik-esszéből.¹⁷ Ám ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó irodalmi orgánium előfizetőinek száma még a harmincas évek végén sem érte el a háromezret, amikor pedig a legtöbben fizettek rá elő, akkor felmerül a kérdés, hogy egyáltalán beszélhetünk-e a Bébé és barátai által őrzött „szellemi Magyarországnak” bármiféle társadalmi bázisáról, amire a rendszerváltás után lehetett volna alapozni, amihez vissza lehetett volna nyúlni? Azt gondolom, ezekre a kérdésekre végül a 90-es évek adták meg a választ. A rendszerváltás örömteli pillanatát követő évtized ugyanis megmutatta, hogy a „minden megvan” (mármint az erkölcs, a becsület, a bajtársiasság stb., csupán le kell porolni őket) reményét miképpen számolja fel a „semmi sincsen sehogyan” szomorú és kiábrándító tapasztalata. Szilasi László *Anakin* című tárcájában ezt a tapasztalatot a következőképpen fogalmazza meg: „a szocializmus negyven éve alatt jószerivel teljesen elfelejtettük, hogy tulajdonképpen hogyan is kellene viselkednünk egymással, és hiába hitegettük magunkat azzal, hogy egy túlsúfolt, titkos szobában még mindig minden megvan.”¹⁸ Kiderült, a tweedzákos elegancia, a sportszerűség, a nagylelkűség, a szellemi függetlenség féltve őrzött ottliki eszményeinek Magyarországon a legkevésbé sincsen (széles) társadalmi alapja.

Fontos azonban látni – amiképpen erre korábban utaltam már –, hogy a társadalmi problémáktól, társadalmi szerepvállalástól elforduló irodalmi és írói magatartás (melynek egyik fő képviselője Ottlik) óhatatlanul a nyelv problémájánál, az „elbeszélés nehézségeinél” találja magát. Ha nem számít ugyanis a társadalmi kontextus, ha az író elegánsan „elfordítja a fejét”, akkor meghatározó jelentőségűvé válhat a szöveg anyagisága, a szöveg öröme, a játék, az ironia és a reflexió alakzata. Még egyszerűbben az „elfordulás”, a társadalmi vonatkozások „kiiktatása”, távolságtartással kezelése fokozatosan elevezet az úgynevezett szövegirodalomhoz, melynek egyik alapvető sajátossága a valóságreferenciák lehetőség szerinti felszámolása.

Természetesen az itt csupán vázlatosan jelzett prózapoétikai fordulat nem választható attól a történeti folyamattól, melynek során a szocialista realista irodalom által használt és kihasznált nyelv valóságközvetítő médiumként elvesztette a hitelét, s így a szöveg, a nyelv önmagában is a figyelem középpontjába került a 70-es évek magyar irodalmában, mint a gyanú körébe vont matéria. Más szóval a

¹⁷ OTTLIK Géza, *Próza*, Bp., Magvető, 2005, 124–125.

¹⁸ SZILASI László, *Anakin*, Maribor 2012 = <http://82.149.22.226/~mobicinamb/index.php?ptype=8&menu=0&id=220&Pid=409&echosub=1> [2014. 10. 04.]

70-es években világosan látszott, hogy az irodalmi nyelv nem problémamentes társadalmi tükör többé, sőt, a leggyakrabban torztükörnek bizonyult, s éppen ezért a nyelv megújítása, semlegesítése, vagy ha tetszik, megreformálása jogos igényként jelentkezett olyan életművekben, mint Mészöly Miklósé, Esterházy Péteré, Lengyel Péteré, Hajnóczy Péteré, röviden: az úgynevezett szövegirodalom első képviselőinek munkásságában. S talán nem véletlen az sem, hogy ebben az irodalmi körben már-már „apafiguraként” jelenik meg Ottlik, akinek szintén fontosabb kérdés az, hogy mit bír, és mit nem bír el a nyelv, a *barátság* nyelve, mint az, hogy milyen módon képes a társadalmi valóság bármiféle tükrévé válni. Nagyon sarkítva: részben ilyen irodalomtörténeti következményei is lehetnek Ottlik belső, és nem ritkán abszurd szabadságfelfogásának, melyet az *Iskolában* „szereznek” meg a történet hősei, a *Budában* pedig a leélt élet mérlegére helyezi Bébé, a barátait túlélő elbeszélő.